

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/2

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1

Часлав В. НИКОЛИЋ

БАРКА И АУТОПОЕТИКА: СИМБОЛИЧКЕ ФОРМЕ
ВОДЕ, ПЛОВИЛА И ПУТОВАЊА У СТАРОМ ЗАВЕТУ И У
РОМАНУ О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 9

Никола З. ПЕУЛИЋ

ТРАНСФОРМАЦИЈА БЕСТИЈАРИЈУМСКОГ КОМПЛЕКСА
СТАРОЗАВЕТНЕ КЊИГЕ ПРОРОКА ЈОНЕ У РОМАНУ
О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 29

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО КАО „ЧЕТВРТИ СВЕТ” АНДРИЋЕВЕ ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ / 39

Снежана С. БАШЧАРЕВИЋ

ПЛАЊАЊЕ КРИВИЦЕ (ПЕТ ЈЕВРЕЈСКИХ ЛИКОВА
У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА) / 57

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД
ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА / 67

Марија М. ШЉУКИЋ

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА
КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА / 81

2

Анка Ж. СИМИЋ

ПСАЛМИ У СТАРОМ ЗАВЕТУ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
АПОКРИФНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 91

Николина П. ТУТУШ

СЛИКА РАЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ / 101

Предраг З. ПЕТРОВИЋ

БОГОДЕЈСТВЕНА СВЕДОЧАНСТВА БИБЛИЈСКИХ ИДЕОГРАМА / 117

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

ПРЕЖИЦИ МАТРИЈАРХАТА У МАРИОЛОГИЈИ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛУЖБЕНЕ ХИМНОГРАФИЈЕ / 129

Александра Д. МАТИЋ

КРАЉ СОЛОМОН У ЈЕВРЕЈСКОЈ И СРПСКОЈ
УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ / 145

Ана С. ЖИВКОВИЋ
ЈЕРУСАЛИМ У РЕЛИГИОЗНОМ ЕПУ ИСТОРИЈА О ПОСЛЕДЊЕМ
РАЗОРЕНИЈУ СВЕТАГО ГРАДА ЈЕРУСАЛИМА ВИКЕНТИЈА РАКИЋА / 165

Срђан В. ОРСИЋ
ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА / 175

3

Василије К. МИЛНОВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
И РАЗУМЕВАЊЕ ХОЛОКАУСТА: СРПСКИ И ЈЕВРЕЈСКИ
НАРАТИВ СТРАДАЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 185

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ
СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ
ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА / 203

Krinka B. VIDA KOVIĆ PETROV
RETHINKING THE HOLOCAUST NOVEL IN YUGOSLAVIA: FROM HINKO
GOTTLIEB TO ALEKSANDAR PETROV'S LIKE GOLD IN FIRE / 225

Dubravka K. BOGUTOVAC
NOSAČ SAMUEL KAO NOSIVA SINEGDONA / 239

Andrijana A. NIKOLIĆ
RADOST I TUGA SAMOKOVLJINIХ ЈЕВРЕЈА / 247

Ђорђе Н. КЕБАРА и *Стеван М. МИЛОВАНОВИЋ* (Данијел Перахија)
СОЦИОКУЛТУРОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ БЕОГРАДСКИХ
ЈЕВРЕЈА У ЗБИРЦИ ПРИЧЕ СА ЈАЛИЈЕ ХАИМА С. ДАВИЧА

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ
ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ“:
ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД“ ДАНИЛА КИША / 277

Тамара М. ЉУЈИЋ
КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА
ИЗМЕЂУ „МИ“ И „ОНИ“ / 287

4

Оља С. ВАСИЛЕВА
„ГРОЗНИЦЕ ЈЕДИНСТВА“ СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА / 299

Александра В. ПАУНОВИЋ
ЈЕВРЕЈИ У ПОЕЗИЈИ РАШЕ ЛИВАДЕ: КОЛИКО НИСКО ДО БОГА? / 309

Сузана Р. БУНЧИЋ
ПРИПОВИЈЕДНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРИЧА
У РОМАНУ ДОСИЈЕ ШЛОМОВИЋ / 325

Јована Б. КОСТИЋ
ЕФЕКАТ ХОЛОКАУСТА У РОМАНУ ГЕЦ И МАЈЕР ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 337

Марија С. ПАНТОВИЋ

„ОНЕ ГОВОРЕ СВОЈИМ ОДСУСТВОМ, ОНИМ ШТО НИКАДА
НЕЋЕ БИТИ”: О ПРИСУТНОМ ОДСУСТВУ У РОМАНИМА
ЦИНК И МАМАЦ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 347

Дина М. ЛИПЈАНКИЋ

ИЗМЕШТЕНОСТ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ И НОСТАЛГИЈА ЗА
ИДЕНТИТЕТОМ У СНЕЖНОМ ЧОВЕКУ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 357

Александра В. ЧЕБАШЕК

ТРАГОВИМА СМРТИ У РОМАНУ АЛЕКСАНДРА
ХЕМОНА ПРОЈЕКАТ ЛАЗАРУС / 369

Gordana M. TODORIĆ

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA
– SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 379

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ
SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 387

Зорица Н. МЛАДЕНОВИЋ

ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПЛУРАЛИТЕТ У ПЕСМИ
„ДО ВИЂЕЊА ДАНИЦЕ” РИЧАРДА БЕРЕНГАРТЕНА / 397

3

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ¹

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српску књижевност

СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА

Посматрајући Јандрићев роман као својеврсно сведочанство о злочинима над Србима и Јеврејима, почињеним у концентрационом логору Јасеновац, у раду се бавимо генезом зла, мржње и деструкције. Такође, фокус је усмерен на употребу документарне и архивске грађе у романескне сврхе. Управо из тог разлога, тумачење ћемо изводити интердисциплинарним приступом, консултујући познате али и новије студије о усташким злочинима. Милитантни расизам и верска мржња према Србима, Јеврејима и Ромима, подстицани у оквиру државног апарата, неговани и практиковани у редовима Католичке цркве, пројели су све поре друштва НД Хрватске и на концу доживели кулминацију у стратегијама усташке некрополитике која је резултирала тоталним геноцидом. У раду смо, на примеру Јандрићевог романа, указали на етапе развоја усташке идеологије и некрополитичке праксе.

Кључне речи: Љубо Јандрић, Јасеновац, Срби, Јевреји, геноцид, НДХ, усташе, клерофашизам, некрополитика

*Нећу да прећућим; зигови су прећућали
И срушили се. А они из цркве, што су мртви,
Нису заспали. Они бдију, незвани бдију
У бившем дечаку. Ја не могу да их проћерам
У простор ветра што је сада на месту цркве
Где расте коров, сасвим риђ од њихове крви.
Нека остане и нека бдију, незвани бдију,
Јер презрели би ме да им певам успаванку.*

Иван В. Лалић, *Опело за седам стоћина из цркве у Глини*

*Боже, живимо међу људождерима.
Љ. Јандрић, Јасеновац*

*Мисле да су за нас пронашли јаму –
у њу давнашњу своју скривше шаму.
Мисле да им јама даје имања –
јама је шајна њиховог немања.
Мирослав Максимовић, Јама*

Љубо Јандрић (1934–1990) је своју трауму из детињства, искуство логора у најранијој доби, још једном проживео годинама касније кроз болно понирање у сећање, напорно прикупљање и ишчитавање архивске грађе и мукотрпно десетогодишње писање романа *Јасеновац*². Посебна специфичност овог романа

¹ jelena.mitric@filum.kg.ac.rs

² У току рата, који га је затекао у његовој седмој години, са читавом породицом бива депортован у Јасеновац. Тамо му је убијен отац, док Љубо остаје у логору све до ослобођења (в. Јандрић 1989: 521).

јесте у томе што се приповедачка перспектива, супротно очекиваном, не везује за жртву/жртве већ за надзорника логора. У вртлог јасеновачког пакла на земљи бивамо увучени већ првом реченицом која задира у свест монструозног ума, идејног творца, у неку руку и градитеља, руководиоца и надзорника логора. Настојање да се осветли и испита механизам злочиначког бића од аутора је тражило својеврсну жртву – фикционално поистовећивање са сопственим целатима како би се разоткрили њихови злокобни науми. Отуда и поновљена траума коју аутор исповеда у напоменама:

„Најтеже је било превалити пут између сјећања и себе, између оних слика којима је у доба походње, у сну, природна граница велике временске даљи понешто додала, или одузела, или их, утагле, наново васкрсавала, никад, опет, не могавши да их посве лиши стравичне боје и опомињућег звука. Кад бих год сједао за сто и моја слутња пристајала би са мном, моје руке су биле умрљане крвљу, хладни клач у мени с ужгареном мржњом у очима био је спреман да почне, и да ме, са сјеницом испред лица, одмами у покољ. Па и сад, у тренутку кад је књига, како-тако, склопљена, не усуђујем се да признам да сам се, ма и накратко, лишио овог друштва. Јер сва она силна убиства у књизи ја као да сам починио још једанпут, драговољно, а то ће бити таман доста да ме и посљедњи свједок оптерети. Страшна кривња, зашто би писац био ослобођен ње, прогони ме из ноћи у ноћ, имам осјећај да казна иште моју главу. Логораш и писац по себи су једно, али тамо гдје писац губи, логорашу није суђено да добије, и обратно, иако, опет, у овој књизи има мјеста гдје један од другог бјеже, све до противрјечја. Логораш је патник који у писцу тражи излаз да то не буде; логораш је опчињен мучником, на писцу је кривња. Напротив, и овакав какав је, Јасеновац није могао а да се не напише. То је била нека врста самртне дужности, ни драм испод тога. А и може ли човјек да говори о логору, а да се бар до извјесне мјере не поистовјети с носиоцима ножа, у покушајима који су списатељски, и у дугу који је од смрти, не од бијеле безосјећајне хартије, Јамачно да не може. Али морао би, док пише, да се одупре меланхолији и уздаху, јер ни душа није увијек дом жалостима многим” (Јандрић 1989: 507–508).

Узимајући за фокус свест управника Јакова, аутор кроз читав роман доследно прати конституисање злочиначке усташке идеологије и њено потврђивање кроз деструктивна деловања и последице. Овакав одабир фокализатора промишљен је с обзиром на то да се на тај начин могао јасно приказати тоталитет усташких злодејстава. Ода злу, мржњи, насиљу и хаосу, из гласова управитеља и чаркара³, како роман одмиче, прелази у крешендо, те смо последично изложени градацији незамисливих, али аутентичних историјских ужаса.

У грађењу лика заповедника логора, Јандрићу је послужило више прототипова усташких крвника из историјске реалности (Вјекослав Макс Лубурић, Љубо Милош, Ивица Матковић, Анте Врбан, Еуген Дидо Кватерник, Јаков Џал, Динко Шакић...). Писац напомиње да је у стварању овог лика користио појединости по којима су усташки предводници остали познати, а оно што им је свима заједничко јесте слепо служење амбицији и перверзним нагонима. У прилог томе говоре и записи са суђења једном од најкрволочнијих [Љуби Милошу]. Разматрајући подстицаје за стварање лика управника, аутор истиче: „Његова исповијест пуна је грозоморја, његов дар – разрогаченост мржње. Припадао је корпусу кољача који су себи пунили главу сновима о слави. Својим смислом за сакаћењем, они су се чак и престижали” (Јандрић 1989: 510).

3 Усташки чин.

Усташка расистичка идеологија – предворје за „тотални геноцид”

У роману се на више места провлаче, из историјских извора добро познате, варијанте усташке идеологије употребљене у различитим приликама којима су се вође и њихови послушници здушно служили и њима поносили. Већ при првом сусрету Јакова и Павелића, поводом пројекта Јасеновац, вођа усташког покрета износи главне тезе на којима је почивала политика НДХ. Реч је о програму затирања Срба у Хрватској и Босни што се имало извести прогоном, покрштавањем или ликвидирањем. Павелић, у роману, говори о потреби за успостављањем нове инквизиције:

„Наша је повјесна задаћа да уништимо Србе у Хрватској и Босни, која је башча НДХ и чији Муслимани чине цвијеће усташтва. То ћемо провести што убојствима, што покрстом. Онда долази друга дужност: НДХ никако не жели Србију у своме сусједству. Већ сам добио сугласност фирера, дучеа, а и Ватикан је на нашој страни, да се и посљедње српско уво у данашњој Србији затре прогоном и сваколиким уништењем, а да се онамо населе Нијемци и формирају чисту аријевску државу под именом ’Еугенија.’ Тек кад се то постигне ми ћемо Хрвати моћи мирно и у слободи да одахнемо. Ми смо у једноме, дакле, тврдо ријешени: да бисмо опстали, Србима треба на силу узети: зрак, праг, трунт, име и крв. Ово је шанса која се не смије пропустити. И замислите сад: једна поред друге, у аријевској германској слози граница, стајат ће двије нове државе Ендехација и Еугенија, на понос и дику просвијеђеног запада. То је вјековни сан сваког Хрвата и матере нам цркве.

С крајњом безобзирношћу и немилосрдном упорношћу треба очистити земљу од Срба. Треба их с ужитком и коришћу клати! Јер расе се не смију мијешати. Оне морају бити чисте и ослобођене од било каквих натруха. [...] Ми успостављамо један посве другачији средњи вијек, једну нову инквизицију која ће сатрти заувјек све оно што није пошло за руком првој” (Јандрић 1989: 19–20).

Оваква расистичка пропаганда била је опште место оног времена, а корене је имала још у Витезовићевој великохрватској идеји изложеној у спису *Croatia rediviva* (1701), коју су даље развијали Анте Старчевић⁴ и хрватски праваша. Заједничко им је било негирање националног својства Срба, за које „Отац Домовине” користи назив „Грчко-источњаци”, те израз затим постаје доминантан у даљој пропагандној машинерији. Старчевићеве антисрпске идеје, коришћене у говорима и списима усташких вођа, припрема су за геноцид у пракси који је потом уследио (в. Давидов 2019: 12–15)⁵. Поводом сатанизације Срба и српског народа Петар Џацић истиче следеће:

4 О Србима као нижој врсти ропског карактера Анте Старчевић пише у тексту „Пасмина славо-сербска по Херватској” (в. Старчевић 2014: 16–19). Иста србофобна реторика карактеристична је за текст „Источно питање и Хрвати” Евгенија Кватерника (в. Кватерник 2014: 13–16).

5 О пореклу расистичког мита о великосрпској опасности Бојан Јовановић пише у студији *Антирополозија зла* (в. Јовановић 2016: 101–103). У истраживању корена сатанизације Срба, Петар Џацић (2014: 54) истиче, као први, текст из 1332. године из пера Доминиканца Буркарда, званог Буркард Немац, написаног за потребе папског двора и најављеног, па касније одложеног, крсташког похода. У овом спису фратар се залаже за уништење Србије и Грчке правдајући то њиховим одбацивањем католичанства као и низом расистичких изјава. О Србима пише: „Они су племе покварено и зло, лоза до зла бога непоштена. Они Бога зло осећају; цркву никако не слушају, убијају своје пријатеље и родитеље; не штеде ни рођене своје деце, него их убијају; они упропашћују и кваре своје властито племе” (наведено у Џацић 2014: 54). Демонизацијом Срба у Хрватској бави се и Василије Крестић, у студијама *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914 и Геноцидом до Велике Хрватске*, истичући како „идеје о геноцидном уништавању Срба, о великој, етнички и католички чистој Хрватској надживљавају све државне оквире, политичке и друштвене системе. Као црвена нит, оне се провлаче од Анте Старчевића, Еугена Кватерника, Миховила

„Као што је Хитлер, у околностима фрустрираности немачког колективитета после изгубљеног рата и економске беде, 'схватио' да су за све криви Јевреји и да само њихово уништење може спасити немачки народ, тако је Старчевић 'схватио' да су за растакање хрватског народа криви Срби. И као што је Хитлер у *Mein Kampf*-у обзна-нио казнене мере за 'јеврејску кривицу', тако је Старчевић наговестио мере за српску 'кривицу'. Хитлер је лично спровео своје (на)мере у живот. Старчевићеве мере преузели су, доградили и реализовали други, неколико деценија касније. Али маљ Старчевићеве вербалне агресије није био ништа мање болан, ни мање ништилачки, од оних маљева који су циљали у потиљак злосрећне Србе у једном периоду добро нам познатом” (Џацић 2014: 54).

Сачуване су Павелићеве изјаве које управо потврђују горе наведено и на основу којих је Јандрић обликовао његове реплике и обраћање маси у роману. У говору крајем 1941. године истиче:

„Ми стварајући NDH, испunili смо потпуно misao Ante Starčevića, čisto državno-pravnu. Ми имамо још један други dio, велики dio njegove poruke provesti u život, a то је чistoća hrvatske misli, narodne i državotvorne, i čistoća hrvatske narodne osebujnosti, tj. u Hrvatskoj i hrvatskome narodu mora umrijeti zauvijek i zadnja misao i zadnja klica bilo kakvog kompromisa između hrvatske narodnosti s bilo kojom drugom narodnosti koja nije potпуно hrvatska, koja nije danas ustaška” (Наведено у Давидов 2019: 15).

У новембру 1941. године у листу *Усташа. Вјесник хрватског усташког ослободилачког покрета* објављена је „Поглавникова порука Србима”:

„[...] Meni je bilo jasno da se sa molitvenikom u ruci ne možete boriti protiv razbojnika i zato sam poveo pokret s odlukom, da se na ljutu ranu metne i ljuta trava... Има их могуће, hvala Bogu malo, koji naš ustaški jezik ne razumeju. Nu ja znam, da i vi znadete i da ćete znati s njima govoriti jezikom koji će i oni razumjeti! [...] Nećemo dopustiti, da i dalje u našem narodu živi otrov i korov, da i dalje zagušuju hrvatski narod i njegov život [...]” (наведено у Давидов 2019: 181).

Овакве и сличне изјаве огледају се и у говорима које у роману, на отварању логора Јасеновац, држе надзорник Јаков, фра Теобалд⁶ и Павелић. Срби, Јевреји и Роми бивају означени као ниже врсте, стога се има спровести у пракси идеологија истребљења свих оних који су различите вере/нације/убеђења од усташа. У поглављу „Круг крви”, у обраћањима тројице усташких предводника, Срби су балкански варвари, Јевреји стереотипно приказани као ропски и проклети народ, комунисти као светски олош и ђаволови поданици. Поглавник, тако, проповеда учење о чистоти расе:

„Уз помоћ знанствене методологије мјерили смо главе гркоизточњака и констатирали неопозиво да то није аријевска раса нити је налик на њу. Друге боје су други. Ми хоћемо слободну земљу и чисту аријевску расу. Зато смо и донијели Законску одредбу о заштити аријевске крви. То је мој едикт. Треба их уништити све, до праунука. Гркоизточњака, Жидова и Цигана нити може бит, нити ће их бити у нашој Држави” (Јандрић 1989: 146)⁷.

Смиља Аврамов наводи: „НДХ је планирала интегрални геноцид над српским народом. Убијање Јевреја и Рома вршено је у оквиру планиране нацистичке

Павлиновића, Јосипа Франка, Франа Супила, Стјепана Радића и Анте Павелића до Фрање Туђмана” (Крстић 1998: 1).

6 Историјски прототип за конфигурацију овог лика је Мирослав Филиповић Мајсторовић звани фра Сотона.

7 Јандрић је у роману користио таковзани кориенски правопис.

политике; истребљење Срба био је оригинални подухват усташтва [Подвукла Ј. А. М.]” (Аврамов 2008: 328). Динко Давидов с правом инсистира да је, у случају Срба, реч о тоталном геноциду⁸, како стоји и у наслову његове студије, будући да је НДХ имала као циљ девастирање српског националног бића у Хрватској, и то пре свега уништавањем српских историјских корена, црквено-уметничких споменика:

„Судбина српских цркава нераскидиво је везана за трагичну судбину српског народа у Хрватској над којим је извршен геноцид. [...] Цркве су постале ломаче, понегде ломаче и кланице. Храмови хришћанског, православног богослужења претворени су у страстишта само због тога што су припадали православном обреду. Усташки наредбодавци, извршиоци и учесници геноцида над српским народом, међу којима су били и свештенослужитељи римокатоличке цркве, знали су добро да је свака уништена црква, покушај али и циљ да се разори српско национално биће у Хрватској, да се сатре и затре његово историјско присуство, његови корени, црквено-уметничке вредности. Не треба никада заборавити да је биолошки геноцид овде остварен и као културни и духовни геноцид. – Био је то тотални геноцид” (Давидов 2013: 9–10).

Петар Џацић истиче четири историјска фактора заслужна за сатанизацију Срба у Хрватској, а заједнички им је дух антисрпства или дух антиправославља. Пресудну улогу одиграла је Католичка црква као својеврсни борбени организам (*Ecclesia militans*) својим систематским тежњама да деградира Православну цркву и православце, те да их потчини и покрсти. Други фактор види у аутохтоном хрватском правашком покрету, ослоњеном на Старчевићеве расистичке ставове, почев од XIX века јавља се и трећи чинилац – аустроугарско позиционирање против Србије и коначно четврти фактор Џацић препознаје у Коминтерни и њеним увредама на рачун Срба као израбљивачком и хегемонистичком народу (в. Џацић 2014: 53).

Као што закључује хрватски политичар Иван Рибар (1965: 76–77), геноцидне идеје нису биле спорадичне и ефемерне, већ их је одликовала прилично широка база и дубоко су се укорениле у свест многих генерација. Смиља Аврамов наглашава како

„геноцид представља колективни злочин, и за његово извођење потребан је организациони апарат и људски потенцијал, спреман за масовни терор. С тим у вези треба повићи разлику између геноцидне државе, и геноцидног друштва, тј. да ли је спровођење геноцида дело бирократског апарата државе, или пак друштвених организација које обухватају шире слојеве становништва.

Геноцид у НДХ био је у првом реду саставни део државне политике [Подвукла Ј. А. М.], у чију су реализацију биле укључене различите гране државне машинерије, са хиљадама професионалаца различитог профила. На попису будућих жртава, одвођењу у сабирне центре, одузимању имовине и низу других ’техничких’ послова био је ангажован огроман бирократски апарат. Хрватска железница и остала саобраћајна средства, имали су велику улогу у депортацији жртава на одређене егзекуције. Завршни чин, одузимање живота, био је привилегија људи најоданијих усташкој ствари.

НД Хрватска почивала је на ’фирер’ или ’поглавник принципу’. Међутим, тај принцип могао је функционисати само ако је иза себе имао масовну подршку, и потчињавање ауторитету Поглавника, уз моралну индиферентност грађана у односу на оно што се дешавало пред њиховим очима. Та подршка није изостала, и геноцид је спровођен без отпора. Томе је у највећој мери допринео став др Мачека и врха католичке цркве, који су позвали народ да пружи подршку поглавнику и НДХ. Отуда се не може оспорити геноцидни карактер у огромном делу хрватског друштва [Подвукла Ј. А. М.]” (Аврамов 2008: 313).

8 Ову синтагму је најпре употребила Смиља Аврамов (в. Аврамов 2008: 318).

Злочин геноцида не подразумева само физичко уништење, већ је то кулминација низа стратегија које су му претходиле. У случају НДХ реч је о две кључне радње: дехуманизација и процес озакоњења геноцида (Аврамов 2008: 314). Геноцидна политика НДХ спроводила је дехуманизацију жртава које бивају окарактерисане као субхумана бића⁹, а истовремено је донела низ дискриминаторних закона којима су били обухваћени Срби, Јевреји и Роми, а имали су за циљ да подстакну, подрже и спроведу геноцид над њима¹⁰.

Улози католичког свештвенства у формирању антисрпске климе, а потом и активном деловању у покрштавању али и затирању српског живља у Хрватској посвећене су многобројне студије (в. Новак 1986; Симић 1990а; Симић 1990б; Ривели 1999; Давидов 2019; Парис 1990). Едмонд Парис, у студији *Геноцид у савезничкој Хрватској 1941–1945: записник о расним и верским прогонима и масакрима*, бележи: „Велики део хрватског католичког клера био је обузет овим невероватним заносом. Бискупи и обични фратри надметали су се у фанатизму. Били су бројни они који су, као курат огулински, Иван Микан, постали заклете усташе још пре рата, и који су путовали по земљи ширећи своју политичко-религиозну идеологију” (Парис 2014: 192). Јандрићу је фигура фра Теобалда послужила да кроз њу укаже на овакве злоћудне појаве у католичком клеру. У говору приликом отварања логора, Теобалд изриче читав низ расистичких и геноцидних порука које имају за циљ да коначно реше „српско питање” у НДХ:

„Кољену католичком нема мира све док нам ту уз двориште заудара убаруштени смрдљиво-сатрапски српски брлог! Дајте нам силу и посејклице, па ће цела Србија ускоро бити католичка! Тек тако ћемо ми решити српско питање! [...] То значи: бит ће једна црква и један црквени поглавар, који је Крстов намјесник на земљи и врховни свећеник у Крстовој цркви. То јединство ми данас уз помоћ усташа и уз примјену покрижавања провађамо у новој Држави. Немогућ је спој пастви с различитим религијским убјеђењем. Отуда у Хрватској мора постојати само један народ, једна вјера, једна држава, један Поглавник, један усташки покрет! Ја ћу као крижар да узвикнем: Жртва, Еухаристија, Апостолат. [...] Нека оду бестрага из наше Државе комунисти, без изузетка; гркоизточњаци, сви одреда; Јудеји сви одреда; Цигани листом; сви Хрвати који су се одрекли нашег поретка – све је то буџиште од кога заудара наша авлија, ми смо заврнули рукаве и бацамо тај смрад, бацамо га немиле у благо и подно ногу. Нека се чује на све четири стране: Ми ћемо их почистити гвозденим метлом. Треба порушити цркве њихове, гробља њихова и бунареве њихове. Треба их покрстити и покметити. Милом или силом” (Јандрић 1989: 139–141).¹¹

Градњи, утврђивању логора и допремању људи претходило је скрнављење а потом и рушење до темеља православног храма у Јасеновцу¹². Коментар Марка Тесле, имућног Србина, власника локалне кафане, на разарање цркве, злослутно најављује даља непочинства: „А кад они руше храмове, ко зна с чијом дозволом, ни људи неће остати на миру” (Јандрић 1989: 65). Тако је и било, међу првима

9 Дехуманизацијом жртава, као добро опробаном методом западне политике још од империјално-колонијалних освајања, бавила сам се у студији *Terra Amata vs. Terra Nullius* (в. Арсенијевић 2016).

10 Смиља Аврамов наводи низ законских одредби које потврђују речено (в. Аврамов 2008: 317–321). Владимир Дедијер, у књизи *Вајшкан и Јасеновац*, даје попис поменутих одредби (в. Дедијер 1987: 150–168).

11 Виктор Новак (1986) и Динко Давидов (2019) у својим студијама бележе низ сличних аутентичних изјава потеклих од католичког клера.

12 У књизи *Великомученички Јасеновац* помиње се рушење црква у јесен 1941. године у Јасеновцу, Уштици, Хрватској Дубици, Рајићу, Пакленици, Градини, Окучанима, Богифевцу, Смртићима, Новој Градишци и Новској (Јевтић 2016: 126).

страда Тесла¹³ и његова породица, а Јаков се са својима усељава у њихову кућу након што је Марка и жену му заклао, а њихову кћер силовао.

Десето поглавље је једним делом посвећено покољу у Драксенићкој цркви. Чаркари, предвођени Алагом и Антом Брзаком, што на превару, што силом, окупали су народ у цркви, претежно жене, децу и старије мушкарце. Најпре су их опљачкали, а потом натерали да пузе око цркве. Паљењу је по правилу претходило скрнављење храма¹⁴. Пре масовног покоља требало је крајње понизити жртве, након силовања девојака, уследио је крвави сагански пир. Остало је само да се потврди: „У Драксенићу више нема људи!“ (Јандрић 1989: 311) Погром који је Јандрић романескним средствима предочио десио се 14. јануара 1941. године на православни Мали Божић. Према сведочењима малобројних преживелих, усташе су део народа побиле испред попаљених кућа док су остатак сатерали у цркву и тамо им зверски пресудили¹⁵.

- 13 Јандрић није случајно одабрао баш ово презиме које носи и чувени српски научник Никола Тесла. Наиме, Гидеон Грајф подсећа да су усташе ликвидирале читав српски живаљ у Смиљану, родном селу Николе Тесле, и то на празник Светог Илије 1941. године. Тада је срушена и кућа у којој је рођен, као и црква где је служио његов отац Милутин Тесла. Према званичним подацима, усташе су убиле 91 особу са презименом Тесла, од тога је четрнаесторо страдало у Јасеновцу. На постеру са прве у историји УН и највеће српско-јеврејске изложбе „Јасеновац – право на незаборав“ у Уједињеним нацијама у Њујорку, одржане у склопу Међународног дана Холокауста, 26. јануара 2018. године, наведена су имена свих пострадалих с презименом Тесла, место и година ликвидације (в. Грајф 2018: 432–436).
- 14 Девастирањем српских цркава у НД Хрватској интензивно се бавио Динко Давидов (2019) у студији *Тотални геноцид: Независна држава Хрватска 1941–1945*, такође и Слободан Милеуснић (1997) проширујући истраживање на уништавање храмова у рату 1991–1995. у оквиру студије *Духовни геноцид: преглед порушених, оштећених и обесвећених цркава, манастира, и других црквених објеката у рату 1991–1995, (1997)*. О затирању српског културног наслеђа у Хрватској говорила сам на међународном научном округлом столу *Imagining, inheriting, destroying, у оквиру међународног пројекта Yugoslav Wars: another face of European civilisation? Lessons learnt and enduring challenges*, у Риму на Универзитету Ла Сапијенца (16–18. 10. 2017). Излагање насловљено “Culturecide against the Serbs in Croatia in the Context of the War of the Nineties” изазвало је бурне реакције у хрватским медијима: <http://www.ar-news.net/2017/10/21/italija-prosrpski-seminar-na-sveucilistu-la-sapienza/>
<https://www.vecernji.hr/vijesti/pod-okriljem-znanstvenog-rada-u-rimu-prosrpska-propaganda-1202177>
<https://projektvelebit.com/irinej-god-zive-srbi-to-srbija/>
- 15 Покољ су преживеле Анка Павковић, њена кћерка Радојка, и Мара Благојевић, која приповеда своје сећање на ову клиницу:
„Налазимо се у звонику, неће нико да иде према олтару. Примјетила сам много усташа око зидова олтара. Видим Савку Драчину, сједи на столицу. Не знам да ли је заклана или је стављена да гледа како усташе кољу. Сједила је окренута народу у цркви. У тренутку када сам се окренула, ударена сам бајонетом у ребра. Свалила сам се и пала. Усташе су наставиле да каспе народ. Моју мајку Росу Влајнић заклали су на мојим ногама. Осјећала сам да сам жива, па сам се помицала да уклоним погинуле са себе. Чула сам јаук жена, па сам и ја почела да жаучем. Онда сам се смирила и била сам при свијести. Ране које сам задобила изнад и испод рамена страшно су ме бољеле. Међутим, страх ме је толико обузео да сам заборавила болове...“ Анка Павковић износи своје сведочење: „У кућу је ушло осам усташа са пушкама. Наредили су нам да изађемо, јер нас позива усташки командант. Изашли смо и они су нас потјерали. Стигли смо пред цркву. Ту је већ њих троје било заклано. На улазу у цркву, недалеко од врата, видим више усташа са обе стране. И тако су нас опколили. Како смо наилазили, почели су да нас боду бајонетима. Задобила сам десетак рана по врату, глави и по рукама. Ударали су нас бајонетима, кундацима и ашовима, падали смо једни на друге под ударцима и убодима. Али они су наставили и даље да нас боду. Поред убијања, вршили су и друга напастовања, силовања. Ја сам пала са групом око мене. Чуо се плач дјетета Милана Петковића. Усташе су ми пришле и удариле га кундаком у главу. Био је то дјечачић од око годину дана, можда и млађи.“ Ова сведочанства доступна су на: <https://jadovno.com/pokolj-u-ckrvi-u-selu-draksenic-1942-godine/#.YBgvLc1KhnJ>

Јандрић, у XVI поглављу тематизује покрштавање које над Србима изводи фра Теобалд. Надзорник Јаков образлаже перфидну стратегију превођења у католичку веру позивајући се, у првом реду, на надбискупа Степинца. Затим изговара познату геноцидну парољу о начину како се разрачунати с православцима: „покрст, изгон из земље, или пут под земљу” (Јандрић 1989: 442). У њој одзвањају речи усташе М. Будака којима је он 29. априла 1941. године позивао на обрачун са Србима: „Један deo Srba ćemo pobiti, други preseliti, а остале ćemo превести у katoličku veru i тако pretopiti u Hrvate” (наведено у Новак 1986: 605). За усташе, како је то у роману и предочено, а на основу великог броја документованих изјава и дописа, сасвим је природно да клеризам прелази у клерофашизам, те да себе виде као предводнике једног новог крсташког рата. У поглављу „Покрст” чаркари на челу с фра Теобалдом окупљају Србе у импровизованој логорској цркви с намером да их најпре покрсте а затим покољу. Упечатљива је сцена у којој се старија сељанка опире покрсту таквом силином да изненађује и надзорника, а у свештенику изазива навалу беса да је намах закоље. Међу издвојенима за покрст је и православни свештеник који говори о злој српској судбини вековног угњетавања и прогањања:

„Србе су пет стотина година покрштавали, праг им сатирали и свакојако тиранисали Турци, послје су их, с истом намјером, до истребљења прогонили Аустроугари, сад то исто, само у облику још горег и немилосрднијег погрома, чине усташе, Нијемци и Талијани; али ником није, и никад, надајмо се, ником и неће, поћи за руком да затре наше сјеме, искоријени вјеру једног народа који жели да живи у љубави и миру са свим другим, у првом реду са братским јужнословенским народима. Изгледа да је у судбинској трагичности српском још најсличнији јеврејски, јерменски и пољски народ, донекле можда само они!” (Јандрић 1989: 452–453).

Износићи обимну документацију о спреси католичког клера и усташтва, у студији *Magnit Crimen* Виктор Новак наводи:

„Учештованје католичке цркве у усташком покрету dalo mu је пред широким масама сигуран изглед легитимитета, који он сам, ма и уз помоћ фашизма и nacizma, никад не би освојио. Posredno и непосредно saživljavanje klerikalizma s ustaštvom stalno је, snažnije, vidljivo је upravo у prvom planu усташког sistema, и njegove četirigodišnje strahovlade. Nema sumnje да су frankovluk и klerikalizam rodili усташтво, и да су се zajednički trudili да га одрже на животу pune četiri године strahovite okupacije. У mnogim saznanjima о усташтву често се не може razlikovati што је усташко, што је klerikalno. Што је zločinačko, а што је blasfemično, што је klerofašističko, а што је katoličko. I strancu, koji bi се našao у NDH за tih година okupacije, moralo је biti jasno, да се у тој NDH nije nitko, nijedna stranka, nijedan društveni red толико revnosno и zanosno zalagao за усташтво као katolička crkva. I то не само са svojim brojnim predstavnicima, nego као cjelina, upravo као katolička crkva. Cjelokupni kler gotovo у ekstazi pozdravlja усташки uspjeh априла 1941” (Novak 1986: 806).

Загребачки надбискуп Алојзије Степинац здушно је подржавао и учествовао у стварању „католичке државе” како је често називао НДХ. У име Ватикана, благословио је Павелића, на Ускрс 1941. године. Такође, под његовим руководством вршена су насилна покрштавања српског становништва¹⁶. Одликован

У књизи *Великомученички Јасеновац* Атанасије Јевтић је сабрао ова и друга сведочења о монструозном злочину у Драксенићу (в. Јевтић 2016: 90–92).

16 О теми насилног покрштавања Срба у НДХ и улози Степинца у том процесу пише и Радослав Гашиновић (в. 2018: 491–503). Атанасије Јевтић, у књизи путних записа *Од Косова до Јадовна*, истиче неколико докумената из којих се јасно види да је надбискуп Степинац био добро обавештен о геноциду над Србима али да тим поводом није реаговао, а насилно покрштавање је здушно

је „Велередом”, највишим усташким одликовањем резервисаним за невојничка лица, 21. марта 1944. године (Ривели 1999: 185). „Надбискуп геноцида”, како га у својој истоименој књизи назива италијански историчар Марко А. Ривели, знао је за масовне ликвидације српског становништва, као и за стравичне злочине у логору Јасеновац (в. Арсенијевић Митрић 2016: 286)¹⁷.

Усташе су се посебно трудиле да њихова индоктринација обухвати све сегменте друштва, посебно младе нараштаје, што је у Јандрићевом роману показано у оквиру XI поглавља где Јаков држи предавања полазницима усташког узгајалишта. Та својеврсна проповед има за циљ да у штићеницима угуши сваку самилост, а разгори мржњу према Србима, Јеврејима, Ромима, неподобним Хрватима и комунистима, али и да их оспособи за уживање у клању. То је програм радикалног милитантног патријархата који је налагао преваспитавање у мржњи, захтевајући од полазника да се одрекну сопствене воље како би били обликовани према жељеном моделу, уз свакодневно подстицање свирепости да буја као „зла трава” (Јандрић 1989: 347). У прилог томе сведочи и управничково убеђење да се ови млади налазе на месту рађања и учвршћивања мушкости, притом се грози света лишеног сукоба и ратног стања: „То би било доба жена!” (Исто: 342), узвикује. У вези са оваквим екстремним милитантним патријархалним тежњама неопходно је поменути студију *Logical, Radical, Criminal*, у оквиру које Клаус Тевелајт, анализирајући начине рађања мушкараца и мушког тела као тела институције, закључује како читава западна историја, од Платона до Гебелса, прокламује како је бити рођен од мајке погрешан пут. Наиме, ’мушкарац’ настоји да се ослободи везе са телом мајке и женским принципом, те је водећи се том тежом конституисао и своја друштва мушке доминације. Дете одиста рађа мајка, у прво време оно и припада њој, али убрзо након тога мушко-државни принцип, како би избрисао ову биолошку чињеницу, тело и ум подвргава низу дисциплинујућих мера које спроводе институције (обданишта, школе, војске, фабрике и остале цивилне мушке корпорације). Те суштински насилне интервенције имају за циљ производњу маскулиног тела, а ово, својеврсно, поновно рођење дешава се увек и искључиво путем насиља (Тевелајт 2012: 83–84).

Програм расне и верске мржње према Србима, Јеврејима и Ромима, легитимизован и подстицан на сваком кораку у оквиру НД Хрватске, о чему сведоче бројне студије које смо навели као изворе (поткрепљене обиљем архивске и документарне грађе), најзад, систематски спровођен на нивоу читавог друштва, своју финализацију остварује у систему усташких логора Јасеновац у оквиру праксе усташке некрополитике.

подржавао (Јевтић 1984: 75–87). У зборнику докумената (1941–1942) *Усташка зверства* приложено је и писмо једног Хрвата из фебруара 1942. године у којем се он обраћа загребачком надбискупу желећи да га обавести о стравичним злочинима над Србима (в. Кољанин 2020: 264–267). Загребачки надбискуп је у свом дневнику од 17. јануара 1940. године записао: „Stoga već u interesu katoličke Crkve moramo sve učiniti da narod hrvatski ostane zdrav i kulturno jači. To ga je sačuvalo u ovih dvadeset godina, a to će mu pomoći i u budućnosti u borbi za opstanak. Najidealnije bi bilo da se Srbi vrate vjeri svojih otaca, tj. da prignu glavu pred Namjesnikom Hristovim – Sv. Ocem. Onda bi i mi konačno mogli odahnuti u ovom dijelu Evrope” (Наведено у Симић 1992: 24).

17 Између осталог, подстицај за писање књиге Ривели је добио након нечувеног скандала када је Папа Јован Павле II приликом посете Хрватској 1998. године прогласио Степинца *блаженим*, што је предступањ проглашењу за свеца, називајући га „слугом Божијим” (Ривели 1999: 253) и „мучеником Вјере” (Исто). У говору одржаном том приликом није било ни помена о вишегодишњој усташкој диктатури и балканском холокаусту (Исто: 254).

Усташка некрополитика

*Имао се утисак да је свијет и ово мјесто одабрао за средиште смрти.
Љ. Јандрић, Јасеновац*

*Сви су окуљени, сабор, у јами,
а сви остављени, немоћни, сами.
Ту је ко је рођен, зато је и крив.
Да ли ће умрети ко је мртав жив?
Мирослав Максимовић, Бол*

Логор за истребљење, Јасеновац у више наврата у роману бива представљен као стожер и центар НДХ, управо стога што су у њему до крајњих граница изведени постулати на којима је та злочиначка држава почивала. На том стратишту манијакалне фантазије о најразличитијим начинима тортуре над другима бивају спроведене у дело. Као што је то Ашил Мбембе приметио, спровођење неприкосновене власти доказује се демонстрирањем моћи над смртношћу, исказивањем права на убијање. Оваква некрополитика као свој главни и апсолутни циљ има усмрћивање непријатеља, а логори смрти у којима су људи лишени политичког статуса и сведени на голи живот постају манифестација простора у којем се врши инструментализација људског бивствовања као и материјална деструкција људског тела и популације (в. Мбембе 2019: 193–199). Мбембе подсећа на Фукоово виђење нацистичке државе као

„најпотпунијег примера државног спровођења права на убијање. [...] Биолошком екстраполацијом политичког непријатеља, организовањем рата против њених противника и, у исти мах, излагањем сопствених грађана рату, нацистичка држава је заправо отворила путеве за снажну консолидацију права на убијање, које је своју кулминацију доживело у пројекту 'коначног решења'. На тај начин, она је постала архетип формације моћи која је спојила одлике расистичке државе, државе која усмрћује и самоубилачке државе” (Мбембе 2019: 201).¹⁸

Некрополитика и некромоћ претендују на потпуно девастирање непријатеља и конфигурирање зона смрти као специфичних облика друштвеног постојања у којима је жртвама додељен статус живих мртваца (в. Мбембе 2019: 230). Хана Арент истиче следеће:

„U koncentracionim logorima i logorima smrti zatvorenici su, čak i ako uspeju da se održe u životu, mnogo efikasnije odsečeni od sveta živih nego da su zaista umrli, zato što teror pojačava zaborav i u tome je sav njihov užas. [...] Život u koncentracionom logoru ne može se porediti ni sa čim. Njegove užase mašta nikada ne može do kraja da pojmi, zato što se nalaze s onu stranu života i smrti” (Арент 1998: 450–451).

Разматрајући феномен логора, Ђорџо Агамбен сматра како

„ispravno pitanje pred grozotama počinjenim u logorima nije ono kojim se licemerno pita kako je bilo moguće počiniti tako svirepe zločine nad ljudskim bićima; poštenije i, pre svega, korisnije bilo bi pažljivo ispitati putem kojih pravnih procedura i političkih dispozitiva su ljudska bića mogla da tako u potpunosti budu lišena svojih prava i povlastica, do te mere da činjenje bilo kakvog dela protiv njih više ne deluje kao zločin (u tom trenutku je zaista sve postalo moguće)” (Агамбен 2020: 5).

¹⁸ Мбембе упућује на Фукоову књигу *Треба бранити друштво*, сабрана предавања на Колеж де Франсу из 1976. године, посебно предавање од марта исте године, у оквиру којег аутор разматра феномене био-власти, расизма и нацизма (в. Фуко 1998: 315–316).

У Јандрићевом роману наглашено је како је Јасеновац, постепено, почев од детаљног идејног конструкта све до финалне реализације, постајао својеврсни некрополис. У визији надзорника Јакова овај казамат замишљен је као „главни град Државе (Јандрић 1989: 28)”. Исто ће поновити и у говору поводом отварања логора: „Његов долазак [Павелићев] учинио је данас од Јасеновца пријестолни град Државе” (136). За Павелића Јасеновац је „нови Јерусалим, сјеверозападни бастион Државе” (151), он још наглашава: „Логори су средиште и тежиште наше Државе, а усташе њезина срчка (Исто)”. Управник овог страстишта је до те мере острашћен и опседнут служењем идеји усташке некрополитике да чак и самог себе види као првог заточеника и роба овог некрополиса на ушћу двеју река, све његове мисли усмерене су ка овом здању. Надзорника краси још једна болесна амбиција – да по архитектоници, функционалности и способности да прихвати што већи број затвореника, логор Јасеновац увелико превазиђе своје нацистичке пандане – Аушвиц, Мајданек, Треблинка, Дахау, Бухенвалд, Берген-Белзен, Саксенхаузен-Ораниенбург, Маутхаузен. Лајтмотивска је замисао о Јасеновцу као утврђењу које је „кључ и лука Павелићеве државе” (74), оаза за демонстрирање читаве лепезе некрофилно-садистичких порива, бестијално иживљавање над жртвама (конзумација њихове крви, вађење очију, одсецање делова тела...). Поглавља су тако и осмишљена да обрађују поједине сегменте некрофилне агресије, која не спада у домен пишчеве фантазмагорије, већ је сасвим позната из историјских извора о овој теми.

Аутор је посебну пажњу посветио ликовима целата, описујући различите психолошке профиле појединих чаркара (12 чланова „апостолске сатније” детаљно представљених у VI поглављу „Ужаси ушћа”). Разматрајући приказе жртава у роману, приметно је да осим оних којима је додељен идентитет (Марко Тесла, Никола Марин, Мурат Гавран, сарач Самуел...), постоји читаво море безимених живих и мртвих лешева, приказаних управо онако како су их њихови целати видели, као анонимне бројеве, вреће костију и меса, које је потребно, понекад што пре и прецизније ликвидирати, или пак најстрашније мучити и понижавати, све у зависности од потреба и расположења. Одмах по оснивању логора, док још нису „усавршене” технике мучења али и сахрањивања, Јаков објашњава Роберту Млинару, представнику специјалне полиције који долази у инспекцију у логор, како се мисли ослободити огромног броја лешева. Излаже му свој план о масовним гробницама и о логорашима које жели да искористи до те мере да чак раде у корист сопствене смрти. Тако што ће оне одабране за одстрел ангажовати да копају заједничке раке, да се потом скину, сложе одећу и ућу у властити гроб чекајући на погубљење, све како би целатима олакшали посао. Јаков образлаже своју монструозну замисао о „корисној улози кажњеника” (Јандрић 1989: 113) следећим речима: „[...] логораша све до смрти треба задржати у активном положају и присилити га да узме бар дјелимичан удио у свом истребљењу! Мртви сахрањују мртве – ето то би се могло рећи за моју технологију” (112). Међутим, интересантно је да таква идеја којом је управник испрва желео да прати нацистичку систематичност у многим случајевима бива изневерена, јер су усташе убијале таквом брзином и острашћеним жаром, да у једном моменту главни проблем постаје како се ослободити лешева. Дешавало се да логораша измучени и изнемогли падну, тада их гробари натоваре на колица и доведу до раке где се поједини освесте и траже да их врате назад, међутим, стражари наређују гробарима да их живе затрпавају. У IX поглављу описано је надметање у клању, на којем се на Бадњи дан главни чаркари такмиче ко ће до вечери заклати више логораша.

Јаков ову монструозну представу описује као својеврсну игру, приказивање различитих стилова клања, али и садистичку жудњу за ножем и крвљу. Наглашено је и да проливање крви, дан уочи Божића, за усташе има ритуалну вредност. С друге стране, многи логораша су смрт очекивали као олакшање, посебно након фазе „чистилишта”, како је фра Теобалд називао дане уочи празника, када су затворенике, већ исцрпљене глађу и хладноћом, додатно излагали екстремним физичким напорима. У такмичењу побеђује Јозо Седмак са више од хиљаду закланих душа. Након овог стравичног масакра, Јаков посматра шта су оставили за собом:

„Иако је натјецање минуло, сахрана љешева бјеше се отегла у недоглед. Гињеници су били на гомили, као дрва устобочена иза сјечачевих руку. Логором је владао метеж покланих. Мобилизирао сам одједном све преживјеле таоце за гробарски посао. Све што је могло радити нададе се на копање рака. Тек сам се овдје уверио да нитко тако не нарушава устаљени ред, као мртви. Укотвљен на ушћу, логор је изгледао као какав црни пароброд с тисућама искасаљених тјелеса” (Јандрић 1989: 291).

Ова епизода у роману има свој пандан у историјској стварности, према сведочењу Мише Данона, који је почев од септембра 1941. године шеснаест месеци провео у логорима Јасеновац и Стара Градишка, био је то крвави Божић 1941. Данон је имао прилику да гледа овај покољ који је предводио Љубо Милош, клали су камама, вадиле очи, а крв је текла у потоцима (в. Алмули 2009: 75–76). У запису др Самуела Пинта, помиње се исти догађај, када су Лубурићеви сарадници извршили овај бестијални пир: Ивица Матковић, Љубо Милош, Јозо Матијевић, Мујо Мусић, Цазина... Према његовима речима, усташе су се надметале ко ће бити крволочнији, усташким ножевима вадиле су срца, гркљане и очи (в. Аврамов 2008: 360).

Некрофилна агресија достиже врхунац пред крај романа, када Јаков добија наредбу да уништи што је могуће више доказа о постојању логора, те је поред ликвидирања докумената, постојећих објеката и преосталих логораша, приморан да изда наредбу о откопавању масовних гробница, паљењу лешева како би се затрли трагови и практично још једном уморили мртви. О оваквим потезима пише и др Никола Николић, преживели логораш, у својим мемоарским записима о ужасима којима је сведочио. Наиме, он истиче да су усташе већ након пораза фашистичке Немачке под Стаљинградом, забринуте за исход рата, почеле да прикривају доказе о својим злоделима. Тада се формира и Градина као подесна за масовне егзекуције и гробнице гигантских размера. Инжењер Доминик Хинко Пичили (*Dominik Hinko Piccili*), усташки пуковник и заповедник радне службе логора III Јасеновац, спроводи уништавање лешева спаљивањем (Николић 2015: 568). Пре напуштања Јасеновца 1945. године усташе су практиковале откопавање масовних гробница које су пуниле коксом и поливале бензином а потом палиле (Јевтић 2016: 17).

У поглављу „Ужаси ушћа”, Јаков описује један од првих конвоја за Јасеновац, сазнајемо како су у двадесетак камиона људи сабијани горе од стоке, те да је велики број њих преминуо још у транспорту, а многи се срушили по приспећу и одмах били дотучени, затим како су издвојили здраве и снажне за рад, а болесне и изнурене спремили за ликвидацију вешањем или клањем. Од ухапшеника су отимали ствари, злато, новац, накит, налив-пера, чак и наочаре, златни зуби вађени су клештима, а како не би губили време, да би се што пре докопали прстења одсецали су им прсте. За чаркаре је овакав „дочек” представљао својеврсну игру која их је забављала уз песму, док су их ухапшеници проклињали. Затим је на ред долазило издвајање деце, за коју је био спреман посебан одељак, Дечији

логор унутар Јасеновца, а за шта су биле задужене часне сестре, Анастасија и Флоријана. Деца су насилно одузимања од мајки, а њихов плач и јауци одзвањали су логором. У књизи *Јевреји и Срби у Јасеновцу* Јаша Алмули бележи потресно сведочанство Љиљане Иванишевић, која је као девојчица доспела у логор Стара Градишка, део Јасеновца. У логор је допремљена вагоном у којем су многа деца преминула још у току пута. У сећању су јој остале стравичне сцене: „На самом улазу у Кулу, усташе су бебе бацале као векне, отимале су их са прса. Видела сам жену са бебом на дојци: беба се држи устима за дојку, а усташа је отргне. Жене су падале у несвест, шутирале су их, гурале у Кулу, а бебе и малу децу одузимали и слали у Мали логор. Тако су звали логор за децу. Мој брат ми је о свему томе причао, јер је он отишао са том децом” (в. Алмули 283–284). Убрзо остаје без иког свог, заробљена у згради, казамату за жене где јој једна Јеврејка помаже да преживи. О свему овоме говорила је и на Првој међународној конференцији и изложби о јасеновачким концентрационим логорима (в. Иванишевић 1997: 26–31; Антонић 2007: 45–50). Мара Вејновић износи своје сведочанство у којем каже да је у логору у Старој Градишки видела како четири часне сестре деци мажу усне отровом, након чега умиру у стравичним мукама (в. Алмули 2009: 254). Зорка Делић Скиба преживела је клање у логору за српску сирочад, о чему сведочи и ожиљак на врату који је задобила као четворогодишња девојчица у логору, у Јастребарском, где ју је часна сестра Пулхерија држала за косу како би је усташа Петар Ловина лакше заклао. Међутим, сметао му је поглед њених умиљатих очију те је оставља у животу. Иста часна сестра наређује гробарима да у раку бацају најпре неколико полуживе деце, а потом и дечије лешеве. И поред свега Зорка успева да се избави из гробнице, али је потом ухваћена и даље мучена (в. Алмули 2009: 26–27). Божо Шварц приповеда властито искуство о деци са Козаре која су доведена у Стару Градишку. По његовом сведочењу, у казнионици је било стационарирано неколико хиљада деце. Усташе су за њих измишљале најразличитија зверства, и такмичиле се међу собом (комадање тела, дочекивање на бајонет...) (в. Алмули 2009: 49). Миша Данон је присуствовао ужасној сцени у којој српску, јеврејску и ромску децу сабијају у једну просторију како би их ликвидирали отровним гасом (Алмули в. 2009: 79). О истој методи убијања деце извештава и Марија Вејновић (Исто: 257). Цадик Данон Брацо описује како је након једног одвајања деце од родитеља, изабран да са групом од двадесетак логораша копа масовну гробницу. Потом схвата да су копали огромну раку за преко две стотине српске и јеврејске деце узраста од две до шест година. Усташе су их довеле уз причу да их воде мајкама и једно по једно убијали ударцем столарског чекића у потиљак (в. Данон 2007: 123–126).

Потребно је истаћи како су у НД Хрватској формиран посебни концентрациони логори искључиво за децу, што је јединствен случај у историји: Логор Јастребарско, Дечји логор у Сиску, логор Горња Ријека (в. Аврамов 2008: 361).

Стратегија одузимања деце као главни циљ, поред мучења и убијања, имала је покрштавање и преваспитавање, као још један пример усташке некрополитике, управо због идеје затирања идентитета младих нараштаја. Надзорник то објашњава следећим речима:

„Отац Теобалд с правом је тврдио да је главна опасност у туђим синовима, јер су они проклето сјеме из кога се будући противници легу. Ваља сагрти сјеме њихово, име њихово и крв, и лишити се опасности [...] Нова Држава, речено им је, у дјечи види темељ своје будућности; млади логораша биће подвргнути преодгоју на начелима које је прокламовао сам Врховник” (Јандрић 1989: 185).

Кроз читав роман провлачи се идеја о потреби да се начини и средства мучења и убијања „усаврше“: „Јер мало је који начин мучења такав да се не би могао допунити бољим. Радовало би ме да ни једна од мојих метода раније већ негдје није била покушана” (Јандрић 1989: 192), изјављује надзорник. Кољачки корпус водио се прописаном обавезом о дневном укољу. Вампирски организам НДХ одржавао се у животу исисавањем крви из својих жртава, и то не само фигуративно већ и буквално, будући да су забележена многа сведочанства како је један од многобројних облика иживљавања над затвореницима било и испијање крви убијених. Бивши заточеник Златко Вајлер сведочи о томе како је усташки часник најпре заклао Јеврејина Хермана Шпилера а потом, наочиглед свих, стао да пије његову крв (в. Алмули 2009: 66). Слично сведочење дао је и Цадик Данон о усташки који је након клања олизао своју каму (Исто: 98; Данон 2007: 100). Јаков у роману на следећи начин образлаже такву непојмљиву изопаченост:

„Већина кољача осјећа сирову, пријесну крв на начин на који је вјеројатно осјећају и животиње. Они ми и сами признају да их сирово месо људи доводи до лудила. У питању је живчана пренадраженост пред клање и у току покоља. Тако вам је то. Нетко је у стању једним убодом да убије, другом су потребна три-четири ударца. По моме мнијењу само се тако може протумачити жеља неких чаркара да лижу и пију крв своје жртве” (Јандрић 1989: 235).¹⁹

У роману је наглашено како је често једина усташка брига била може ли се обезбедити редован прилив нових заточеника и како се након помора што брже и ефикасније решити лешева. Пицили²⁰, главни инжењер логора, осмислио је и једну од монструозних справа у централном мучилишту, тунел „Крокодилњак”, заправо канал обложен бодљикавом жицом, кроз који се логораш провлачи наг. Свака девојка је пре уласка у водену клопку била силована, а уколико жртва преживи и не утопи се, на изласку је сачека смртни ударац маљем. У XI глави Пицили усхићено представља Јакову свој монструозни опит – ликвидирање затвореника техником смрзавања до смрти. Заточенике приморају да скину одећу, а затим их поливају водом која се намах ледила окивајући их самртним обручима. Фасциниран оним што види, управник изражава инжењеру своје дивљење:

„Овај вид мрзле смрти веома је занимљив! [...] Посебно је карактеристичан начин на који се тијело лишава живота. Рационално убојство, готово да не постоји рационалније: штеди се стреливо, на хаба бодеж, чак ни снага чаркарева не мора да се употријеби. Другим ријечима, то је смрт која ништа не кошта, мана јој је једино то што ју је могућно употријебити само у току зиме!” (Јандрић 1989: 339).

Овакву праксу запамтио је и Миша Данон, који сведочи како су у време највећих мразева, у зиму 1941/1942. године, усташе везивале заточеника за стуб, а затим приморавале логораше да осуђеног поливају кофама воде док не постане санта леда (в. Алмули 2009: 110). Цадик Данон пише о истој методи, сећајући се како су Љубо Милош и фратар сатник Филипковић Мајсторовић, на исту врсту смрти осудили једног младог логораша (в. Данон 2007: 116).

Попут Јакова и Пицили има идеју да је логораше потребно експлоатисати до смрти, а често и након ње. Поред откривања нових и техничких усавршених система мучења, радио је на методи прављења сапуна од људских лешева. Често су и живи људи бацани у кипуће котлове. Сава Петровић, који је са 17 година, са

19 Гидеон Грајф (2018: 264–265) је саставио списак и описао 57 усташких метода понижавања, мучења до смрти и убијања.

20 Јандрићева транскрипција.

читавом својом породицом и широм фамилијом и још преко 200 становника његовог села Велико Набрђе у Славонији, доведен у Јасеновац, прича како је Хинко Пичили осмислио стравичне методе усмрђивања, направио је крематоријум у Циглани, а у огромне казане, запремине од хиљаду до две хиљаде литара, бацани су лешеве (в. Алмули 2009: 332). Милош Батајић, заточен у Јасеновцу као дете са 14 година, преживевши овај пакао, сведочи како су га приморавали да ложи ватру под тим котловима у којима су кували људе. Осуђеницима су везивали руке и ноге, а потом их убацивали у огромне казане. Поред кувања, усташе су и пекли људе. Усташки „роштиљ” састојао се од две велике железне шине, фиксиране на висини од једног метра на које је могло да стане шест затвореника који су умирали у стравичним мукама (в. Јевтић 2016: 98–99). Израбљивање заточеника омогућавало је и стално обнављање логорског инвентара: производњу ножева, бодљикаве жице, клешта за чупање ноктију, кашика за вађење очију... С друге стране, тржиште је снабдевано новим сировинама: прављење обуће, торби и новчаника од људске коже. Јаков овакву некрополитику надахнуто образлаже:

„Ником ни у сну није могао пасти на памет начин на који смо ми корисно третирали логораша, његове кости, кожу и влас на глави од које смо правили четке. Јер, била би права штета, ако не и расиплук, бацити у земљу, приликом усмрђивања и сахране, чак и оно што би, на овај или онај начин, корисно могло послужити онима који остају. То експлоатирање смрти и њезино стављање у службу логора и на корист живих, то смо ми, чини ми се, у Јасеновцу дизали на висину до које нису могли тако лако допријети ни њемачки логори, технолошки далеко развијенији од наших” (Јандрић 1989: 403).

Логор Доња Градина, као саставни део јасеновачког система усташких концентрационих логора, још се назива и Логор VIII, налазио се на десној обали Саве, наспрам Јасеновца, главно и највеће је масовно стражиште. Како истиче Никола Николић, Градина је била подесна за масовне покоље због свог неприступачног положаја (опакољена бункерима и рововима да онемогући приступ непожељнима, осамљена тако да су се и јауци жртава ретко могли чути), изолована попут некаквог полуострва и до ње су затворенике пребацивали скелом која је превезла 600 до 700 хиљада људи на клање, а усташе су је потопиле 1945. године приликом уништавања доказа и припрема за бекство из Јасеновца. Истом приликом преоравали су некрополе широм Градине не би ли маскирали трагове масовног злочина (Николић 2015: 575–576). Модерна техничка средства и доступна грађа сасвим сигурно омогућавају да се одреди оквирна цифра страдалих у геноциду који је НД Хрватска извршила у распону од пет година (1941–1945). Генерал Едмунд Глајз фон Хорстенау, у својим мемоарима, наводи цифру од 750 000 побијених, у италијанским изворима тај број убијених премашује милион, такође, масовне егзекуције одвијале су се широм НДХ, спаљивана су читава села, те се укупан број страдалих не може свести само на убиства у логорима (Аврамов 2008: 361, 377). Цифру од преко 700 000 Срба, 23 000 Јевреја и око 80 000 Рома истиче и проф. др Србољуб Живановић професор на Медицинском факултету Светог Вартоломеја у Лондону, антрополог и форензичар који је 1963–1964. године радио у саставу комисије за истраживање масовних гробница на терену Јасеновца. У мемоарима Хермана Нојбахера, високог чиновника Министарства иностраних послова Трећег рајха, број уморених Срба износи око 750 000 (в. Јевтић 2016: 332–341; Јовановић 2016: 104; Нојбахер 2004: 50). Према процени Центра „Симон Визентал”, од два милиона Срба у НДХ, око шест стотина хиљада је

уморено, у *Енциклопедији Холокауста* наводи се да је побијено преко пола милиона Срба, 250 000 протерано и 250 000 покрштено (в. Алмули 2009: 22).

Гидеон Грајф (2018: 238), у својим истраживањима сличности и разлика између два логорска система Аушвица и Јасеновца, истиче како је немачки логор у односу на усташки био фабрика смрти где су нацисти настојали да директан контакт са жртвама сведу на минимум (масовно индустријско убијање), за разлику од усташа које су уживале у клању и мучењу жртва.

У XV поглављу Јандрићевог романа, Пицили представља предности крематоријума и гасних комора у односу на остале начине убијања заточеника, што наилази на салве негодовања код чаркара. Инжењер се води постојећим планом о достизању цифре од милион убијених и сходно томе сматра да је за тај циљ потребно модернизовање начина ликвидирања. Пицили жели да иде укорак с нацистима и њиховим технолошки високо развијеним конц-логорима. С друге стране, Јаков жели да у свему претекне нацистичке узоре. Једном приликом открива како се неко време носио мишљу о конструкцији оригиналне машине за мучење која би функционисала по принципу аутомата за круњење кукуруза:

„У ту сврху морао сам упоредо проучавати људско тијело и становите особености стројева који би се стављали у покрет при масовним убојствима. Замишљајући је као ремек-дјело које може добро послужити не само у овом, већ и у сваком будућем рату, ја сам ноћу, у сновима, често ступао у додир с изумљеном машином. Била је то савршена направа, 'макина за мучење', како ју је назвао Теобалд; њени зупчаници пресијавали су се у помрчини као племенили метал. Па то покретно клатно за довод тијела, жрвњеви, па дробилица, цилиндар, све је то у мојој пажњи изазивало усхит с мјестимичним чуђењем. Изгледало је као да је stroj бануо међу нас однекуд из другог свијета. А кад сам почео изучавати литературу, дознадох убрзо да је човјек биодеградабилна материја и да је разградљив више од других бића. Отуда моје вјеровање у моћ круњења и у расап. Јер смрт је самосврха, себи и свему” (Јандрић 1989: 423–424).

Оваква фасцинација справом за мучење подсећа на сличну одушевљеност официра и његову реченицу: „То је нарочит апарат” (Кафка 2013: 197), којом почиње Кафкина прича „У кажњеничкој колонији”, „где је описано острво на којем човека убијају након што прође процес страховите торгуре, између осталог тако што му речи пресуде, специјалном машином, урезају на кожу леђа те осуђеник остаје ускраћен да икада сазна у чему је његова кривица и зашто страда” (Арсенијевић Митрић 2017: 198). Кафка је причу написао делимично подстакнут ужасима Првог светског рата, а заправо је настојао да прикаже у шта се претвара систем који људе посматра као објекте за иживљавање садистичких порива, водећи се паролом: „Кривица је увек несумњива” (Кафка 2013: 203). Идентичну изјаву чујемо у Јандрићевом роману из уста надзорника Јакова: „У логору нитко није невин! Је ли само прошао кроз капију – обиљежен је! 'Одговорност је увек несумњива.’” (Јандрић 1989: 210)”. Док Кафкин осуђеник не зна у чему је његова кривица и услед чега страда, јасеновачке жртве дубоко су свесне да се њихова „кривица” састоји једино у томе што су рођени као Срби, Јевреји или Роми.

Јевреји, антисемитизам и јудеофобија у роману *Јасеновац*

Јер све што они знају о мени, све што може да сстане у једну једину ријеч: Јеврејин!
 Љ. Јандрић, *Јасеновац*

Јаша Алмули, у књизи *Јевреји и Срби у Јасеновцу*, у оквиру које је водио разговор с девет јеврејских и шест српских преживелих логораша Јасеновца, истиче како је НДХ јединствена, између осталог, по томе што је своје Јевреје ликвидирала на сопственој територији, чему је приступила веома рано и чинила је то изузетно свирепо. Друге државе-сателити (Словачка, Румунија, Мађарска, Бугарска), депортовале су Јевреје али нису организовале сопствене логоре смрти, такође, далеко од тога да су били тако ревносни попут усташа, те је одређени број Јевреја у тим земљама сачуван. Од 39 000 Јевреја на тлу НДХ, страдало је 30 000, што је 76% од укупног броја (Алмули 2009: 13–17). Одмах након доношења антисемитских закона у НД Хрватској усташе су иницирале прогон и ликвидације Јевреја не чекајући одобрење Немачке²¹. Јеврејско одељење усташке полиције на челу са Вилком Кинелом било је задужено за планирање истребљења Јевреја (Аврамов 2008: 322). Неопходно је истаћи како су „усташе увеле 'коначно решење јеврејског питања' у Југославији и пре него што је то учинила Немачка. Када су усташе почеле да спороводе антијеврејске мере у априлу 1941. године, одлука о 'коначном решењу' још увек није била донесена у Немачкој” (Грајф 2018: 238). Истребљење Јевреја било је у складу са усташком политиком „чишћења” хрватске нације (Петров 1998: 39).

Смиља Аврамов, у својим истраживањима веза између фашизма, нацизма и усташког покрета, истиче следеће: „антисемитизам представља само један у низу изражајних облика расизма. При томе треба повићи разлику између антисемитизма који се темељи на расизму, од јудеофобије која се своди на конкретно постављену оптужбу за распеће Христа” (Аврамов 2008: 298). У Јандрићевом роману заступљена су оба облика, и антисемитизам и јудеофобија, које усташе у својим третманима Јевреја демонстрирају. Такође, до изражаја долазе и познати стереотипи којима су их чаркари омаловажавајуће карактерисали као своје исконске, омрзнуте непријатеље²². Павелић, у говору на отварању логора, сажима оно што ће касније постојати као стална пракса у опхођењу према Јеврејима у НДХ:

„Ми не тајимо већ пуштамо пун глас од себе: наш Покрет је проту Јевреја, ми смо против жидовског зидарства. То је још Тацит говорио да су Јевреји 'рођени за rop-ство'. Гоњени проклетством Божјим, потомци оних који су Исуса мрзили, осудили га на смрт, разапели га и гонили одмах његове прве ученике, одоше још даље од својих дједова. Жидови који гурнуше Еуропу и цијели свијет у пропаст – пропаст вјерску, моралну, културну и економску – добише апетит, на ништа мање, него на цио свијет.

Понављам: Ми смо жрвањ за Жидове. Они стољећима имају мржњу на кршћанство. Сви су им нежидови постали 'гојими' – ријеч која значи исто што и животиња. Утувили су си у главу, криво и посве материјалистички тумачећи Божја обећања у Старом завјету, да им је Бог намијенио господство над апсолутном влашћу. Били

21 О прогону Јевреја у НДХ и историографији Холокауста у Југославији в. Ђулибрк 2011.

22 Гидеон Грајф истиче како се усташки антисемитизам посебно огледао у њиховој агресивној пропаганди кроз филмове, постере и остало, намењеној да креира лажну слику као и да интензивира већ постојећу нетрпеливост према јеврејском народу. Аутор је приложио и низ примера из поменутог пропагандног материјала (в. Грајф 2018: 156–166).

су страховито тајни диригенти свих свјетских догађаја. Њемачку предратну, ону уз свјетски сукоб од хиљаду девет стотина и четрнаесте до хиљаду девет стотина и осамнаесте године, и непосредно пред овај Преврат измучише управо крвнички” (Јандрић 1989: 144).

Поглавник затим изриче низ стереотипа на рачун Јевреја које, како сматра, одликује у потпуности искварена душа, атавистичка склоност ка паганству, незахвалност према Богу, себичност, корупција, крволочност, деструкција, непоштовање ауторитета владара и следствено томе анархизам, користољубље и склоност ка згртању материјалних добара, хомосексуалне склоности, охолост и море других негативних епитета.

У едукацији усташке омладине, управник Јаков подсећа на неопходност константног подстицања мржње према непријатељима, Србима и Јеврејима, а Јасеновац проглашава местом за коначни обрачун: „Тко би, уосталом, и могао имати било шта против да ножем, вјешалама, маљем, глађу и гасом за гушење уништавамо и уништимо комунистички и српско-јеврејски коров на својој земљи. Да банде наших противника потаманимо посве, да им са земљом сравнимо и име, и вјеру, и сваки траг” (Јандрић 1989: 346).

Тринаесто поглавље, ове својеврсне хронике логора Јасеновац из перспективе управника, насловљено је *Јеврејин*, а у оквиру њега Јаков се присећа како је многе Јевреје лишио живота: Јахиел, лекари Јакоб и Давид, златар Пинто и сарач Самуел, уларција Мони, седлар Гаон и многе друге, а те ликвидације представља као Христову борбу с противницима вере. За Јевреје важи истоветно правило прокламовано и за Србе: „Ако си Жидов крив си, нема ту што да се испитује!” (Јандрић 1989: 382) У овом одељку концентрисане су стереотипне јудеофобне и антисемитске изјаве и карактеристике: „Гријех је јеврејски проналазак” (383), „Мало којем Израилџу крв није умрљана” (382), „Е баш сте ми Јевреји јад и беда: тко о чему, ви о трговини!” (384), „Јер, Јеврејин је подмукао, то је једна ствар; он је још топал од издаје Криста, то је друга” (394), „Мрзим Јевреје! [...] Мрзим њихову кудраву косу, њихов мириш, њихову кривњу, њихову црну, изопачену крв” (Исто).

У овом поглављу испричана је приповест о логорашу Исаку који је успео да утекне из јасеновачког пакла. Јаков наглашава да је већ два пута, на превару, узимао откуп од јеврејске општине за драгуљара Исака, те како се надао и трећем плену, када га је чаркар Јозо Седмак осујетио у тој намери. Исак је успео да убеди чаркара како је пре уласка у логор, на другој обали Саве, закопао значајну залиху злата и драгог камења, те уколико с њим преплива реку, показаће му то место. Седмак, пошто је био изузетно похлепан, упушта се у ту пустоловину с драгуљарем, међутим док је похлепно прекопавао земљу, Исак искористи његову непажњу и успева да побегне. Због те издаје Јаков ће без премишљања пресудити чаркару.

На сличан начин на који ће у XVI поглављу православни свештеник исповедати патње српског народа поредећи их са страдањима Јевреја, Сарач Самуел јадикује над трагичном судбином Јевреја: „Близу двије хиљаде година људи уништавају Јевреје, разгоне нас свукуд и куну, али ми, упркос томе, жилаво преживљујемо погром за погромом, уздамо се у крв нашу, у древну Тору нашу и свети суботњи Повратак. Издржали су Израилјани све, па ће издржати и ово јер душа је њихова дом божји” (Јандрић 1989: 384).

Приликом пристизања првих заточеника у логор чаркари, док кољу једну од сефардских породица, усхићено подврискују: „Амо Јеврејчине, стадо светости, да видите што је гостољубље Аврамово, матер вам кудраву! [...] Плачите Израилјци, као што је некад Јеремија плакао над Јерузалемом!” (Јандрић 1989: 190). Србе,

такође, дочекују повици мржње: „Штета што вас Турци нису спискали све одреда, мање би нам остало за помор! [...] Србе на врбе. Усташе и Нијемце на српске зденце! Србима смрт, Хрватима – хваљен Исус и Марија!” (191) Дивљачни карневал пратила је музика Рома примораних да свирају и тако увесељавају кољаче да би потом и они били искасапљени. Након овог усташког пира читав предео био је обојен тамноцрвено, земља натопљена крвљу, посвуда лепљиво, масно блато и љубичаста трава, а по површини реке ухватио се скорели крвави муљ.

У сведочењу о логорским страхотама, преживели заточеник, пуковник Божо Шварц, пореклом Јеврејин, говори о томе како су здраве и способне логораше приморавали да даноноћно граде насипе, те како је тај бесмислени рад заправо био осмишљен као једна од стратегија мучења (Алмули в. 2009: 42). Златко Вајлер помиње истоветну тортуру, најпре у логору Крапје, водопадном терену на десет километара од Јасеновца, где су их усташе изгладњивале и терале на рад на насипу, одакле се многи нису враћали јер су их као лешеве или полумртве практично узиђивали у насип. Касније је пребачен у логор Јасеновац где је поново био гоњен на сизифовски рад на насипу, јер је копање земље из водојажних долина било немогуће с обзиром на то да се вода увек изнова јављала и тло под ногама утањало. Једном приликом је Сава толико плавила, да су готово сви логораша пребачени на насип, а многи се након те ноћи нису вратили у логор. Слична је исповест Мише Данона, који сведочи о још једном примеру усташке некрополитике, наиме стражари су приморавали преживеле да лешеве слажу један на други као цепанице, те да од преминулих или ошамућених праве живи бедем, који затим ојачавају земљом. „Могу да вам кажем да то није било само на једном месту, на целој дужини насипа су тукли, људи су падали, на њих су бацали земљу и постали су саставни део насипа, такорећи грађевински материјал” (в. Алмули 2009: 100). Љубо Јандрић је ове сцене о којима приповедају Шварц, Вајлер и Данон²³, романескно представио у XII поглављу „Градина”: „Разжарени стражари стадоше да распоређују групе логораша и да их, наврат-нанос, гурају у правцу напрлина, као да би живим тјелесима хтјели да зачепе каверне које је ноћас начинила стихија” (Јандрић 1989: 361). У исказима седморице затвореника који су успели да побегну из логора, записаних још 1942. године, такође се помиње заједничко страдање Срба и Јевреја на насипу где је живот изгубило најмање десет хиљада људи (в. Бегановић, Павлић 1974: 18–21).

*

Милитантни расизам и верска мржња према Србима, Јеврејима и Ромима, подстицани у оквиру државног апарата, неговани и практиковани у редовима Католичке цркве, прожели су све поре друштва НД Хрватске и на концу доживели кулминацију у стратегијама усташке некрополитике која је резултирала тоталним геноцидом. У раду смо, на примеру Јандрићевог романа, указали на етапе развоја усташке идеологије и некрополитичке праксе. Аутор романа *Јасеновац* наглашава како је пуким случајем изнео главу из логорске жице, међутим, то што је поред многобројних страдалих баш он био спасен, обавезало га је да постане сведоком, да иза себе остави речи урезане *писаљком ѓвзоденом и оловом на камену* (Јов 19, 23) као вечни спомен на јасеновачке страдалнике.

23 Сведочанства Јевреја који су преживели хорор Јасеновца сакупљена су у зборнику *Сећања Јевреја на лојор Јасеновац* (в. Синдик 1972).

ИЗВОРИ

- Јандрић 1989⁴: Љ. Јандрић, *Јасеновац*, Сарајево: Свјетлост.
Kafka 2013: F. Kafka, *Presuda: sabrane pripovetke*, Beograd: Laguna.
Sveto pismo ili Biblija Starog i Novog zaveta 1975: Beograd: Izdanje britanskog i inostranog biblijskog društva, prev. Ђ. Daničić, V. Karadžić.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов 2008: С. Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, Београд: Академија за дипломатију и безбедност.
Агамбен 2020: Ђ. Agamben, *Šta je logor?*, Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
Алмули 2009: J. Almulj, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Beograd: Službeni glasnik.
Антонић 2007: З. Антонић, Јасеновац: Зборник радова Прве међународне конференције и изложбе о јасеновачким концентрационим логорима, главни уредник проф. др Здравко Антонић, Бања Лука: Јавна установа Спомен-подручје Лоња Градина, Козарска Лубица Удружење Јасеновац – Лоња Градина, Бања Лука.
Арент 1998: Н. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
Арсенијевић Митрић 2016: Ј. Арсенијевић Митрић, *Terra amata vs. Terra nullius: Дискурс о (пост)колонијализму у делима Б. Вонгара и Ж. М. Г. ле Клезиоа*, Крагујевац: ФИЛУМ.
Арсенијевић Митрић 2017: Ј. Арсенијевић Митрић, „Емигрантски дискурс Б. Вонгара”, *Путовање и приповедање. Пућеви културе, књижевне маје и актуелне теоријске дестинације*, уредница Маја Анђелковић, *Лицеум*, год. XXII, број 16, Центар за научноистраживачки рад САНУ, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац, 2016, 189–209.
Бегановић, Павлић 1974: Н. Beganović, N. Pavlić, *Jasenovački logor: Iskazi zatočenika koji su pobijegli iz logora 1942*, Banjaluka: Glas.
Гађиновић 2018: R. Gaćinović, „Nasilno pokrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Vojno delo*, 3/2018, год. LXX, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Univerzitet odbrane, u Beogradu, Institut za strategijska istraživanja, Beograd, str. 491–503.
Грајф 2018: G. Grief, *Jasenovac: Auschwitz of the Balkans*, prevod sa hebrejskog Dušica Stojanović čvorić, sa engleskog Hana Poznanović, Beograd: Knjiga komerc; Izrael: Institut za Holokaust Šem olam; Izrael: Akademski koledž Ono; SAD: Fondacija za projekte edukacije za Holokaust u saradnji sa Poljskim projektom za restauraciju jevrejskih grobalja;
Лавидов 2013: Д. Лавидов, *Тотални геноцид: Независна држава Хрватска 1941–1945*, Београд: Завод за уџбенике.
Ланон 2007²: С. I. Danon Braco, *Sasečeno stablo Danonovih*, Beograd: Dosije.
Ледијер 1987: V. Dedijer, *Vatikan i Jasenovac: dokumenti*, Beograd: Rad.
Иванишевић 1997: Lj. Ivanišević, Ms. Ljiljana Ivanišević: *Conference Testimony, Survivor Testimonies: Presented at the First International Conference and Exhibit on the Jasenovac Concentration Camps*, Kingsborough Community College of the City University of New York, http://www.dzambas.ch/dzblog/wp-content/uploads/2012/07/Jasenovac_-_Survivor_testimonies.pdf 16. 3. 2021.
Јевтић 1984: А. Јевтић, *Ог Косова до Јадовна: путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, Београд: А. Јевтић.
Јевтић 2016: А. Јевтић, *Великомученички Јасеновац: усташка творница смрти: документи и сведочења*, Београд: Канцеларија при Влади Србије и Еп. Теодосије с Космета.
Јовановић 2016: Б. Јовановић, *Антиропологија зла*, Београд: HERAedi.

- Кватерник 2014. Е. Кватерник, „Источно питање и Хрвати”, у: *Catena mundi: српска хроника на светским веригама*. Књ. 2, приредио Предраг Р. Драгић Кијук, Београд: Catena mundi.
- Кољанин 2020: М. Кољанин, *Усташка зверства: Зборник докумената (1941–1942)*, Нови Сад: Архив Војводине, Епархија Бачка, Архив Републике Српске.
- Крестић 1998: В. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Нови Сад: Матица српска; Београд: Архив Србије.
- Мбембе 2019: А. Мбембе, *Politike neprijateljstva*, Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Милеуснић 1997: С. Милеуснић, *Духовни геноцид: преглед порушених, оштећених и обесвећених цркава, манастира, и других црквених објеката у рату 1991–1995, (1997)*, Београд: Музеј Српске православне цркве.
- Николић 2015: Н. Николић, *Јасеновачки лоџор*, Београд: Жагор, ННК Интернационал.
- Новак 1986: V. Novak, *Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd: Nova knjiga.
- Нојбахер 2004: Н. Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd: Službeni list SCG.
- Парис 1990: Е. Paris, *Convert or Die!: Catholic Persecution in Yugoslavia During World War II*, Chino: Chick Publications.
- Парис 2010: Е. Paris, *Tajna istorija jezuita*, Beograd: Metaphysica.
- Парис 2014: Е. Парис, „Нема више Срба”; из књиге *Genocide in Satellite Croatia 1941–1945* у: *Catena mundi: српска хроника на светским веригама*. Књ. 2, приредио Предраг Р. Драгић Кијук, Београд: Catena mundi.
- Петров 1998: К. Petrov, *The Jasenovac Death Camp and the Jews: Reality and Revisionism, in Jews in Eastern Europe 3/1998*, The Hebrew University of Jerusalem, Centre for Research and Documentation of East European Jewry, pp. 38–51.
- Рибар 1965: I. Ribar, *Iz moje političke suradnje (1901–1963)*, Zagreb: Naprijed.
- Ривели 1999: М. А. Ривели, *Нагбискуј геноцида*, Никшић: Јасен.
- Синдик 1972: D. Sindik, *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Симић 1990^{2а}: С. Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Београд: Култура.
- Симић 1990^{2б}: С. Симић, *Ватикан против Југославије*, Београд: Култура.
- Старчевић 2014: А. Старчевић, „Пасмина славосербска по Хрватској”, у: *Catena mundi: српска хроника на светским веригама*. Књ. 2, приредио Предраг Р. Драгић Кијук, Београд: Catena mundi.
- Тевелајт 2012: К. Tevelajt, *Logical, Radical, Criminal*, Beograd: Karpos.
- Ђулибрк 2011: Ј. Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд: ПБФ, Институт за геолошка истраживања, Факултет безбедности Универзитет у Београду.
- Фуко 1998: М. Фуко, *Треба бранити друштво*, Нови Сад: Светови.
- Џацић 2014: П. Џацић, „Нова усташка држава”, у: *Catena mundi: српска хроника на светским веригама*. Књ. 2, приредио Предраг Р. Драгић Кијук, Београд: Catena mundi.

THE VICTIMIZATION OF SERBS AND JEWS IN LJUBO JANDRIĆ'S NOVEL JASENOVAC

Summary

Examining Jandrić's novel as a testimony about the crimes against the Serbs and the Jews, committed in the concentration camp Jasenovac, we deal with the genesis of evil, hatred, and destruction. Also, the focus of the paper is on the use of the documentary and archival material. Precisely for that reason, we performed the interpretation with an interdisciplinary approach, consulting the well-known, but likewise recent studies on the Ustasha crimes as well. Militant racism and religious hatred towards the Serbs, the Jews, and the Roma, encouraged within the state apparatus, nurtured and practiced in the ranks of the Catholic Church, permeated all the pores of the society of the Independent State of Croatia and finally culminated in the strategies of Ustasha necropolitics that resulted in total genocide. In the paper, through the example of Jandrić's novel, we point out the stages of development of the Ustasha ideology and necropolitical practice.

Keywords: Ljubo Jandrić, Jasenovac, Serbs, Jews, genocide, Independent State of Croatia, Ustasha, clerical fascism, necropolitics

Jelena N. Arsenijević Mitrić